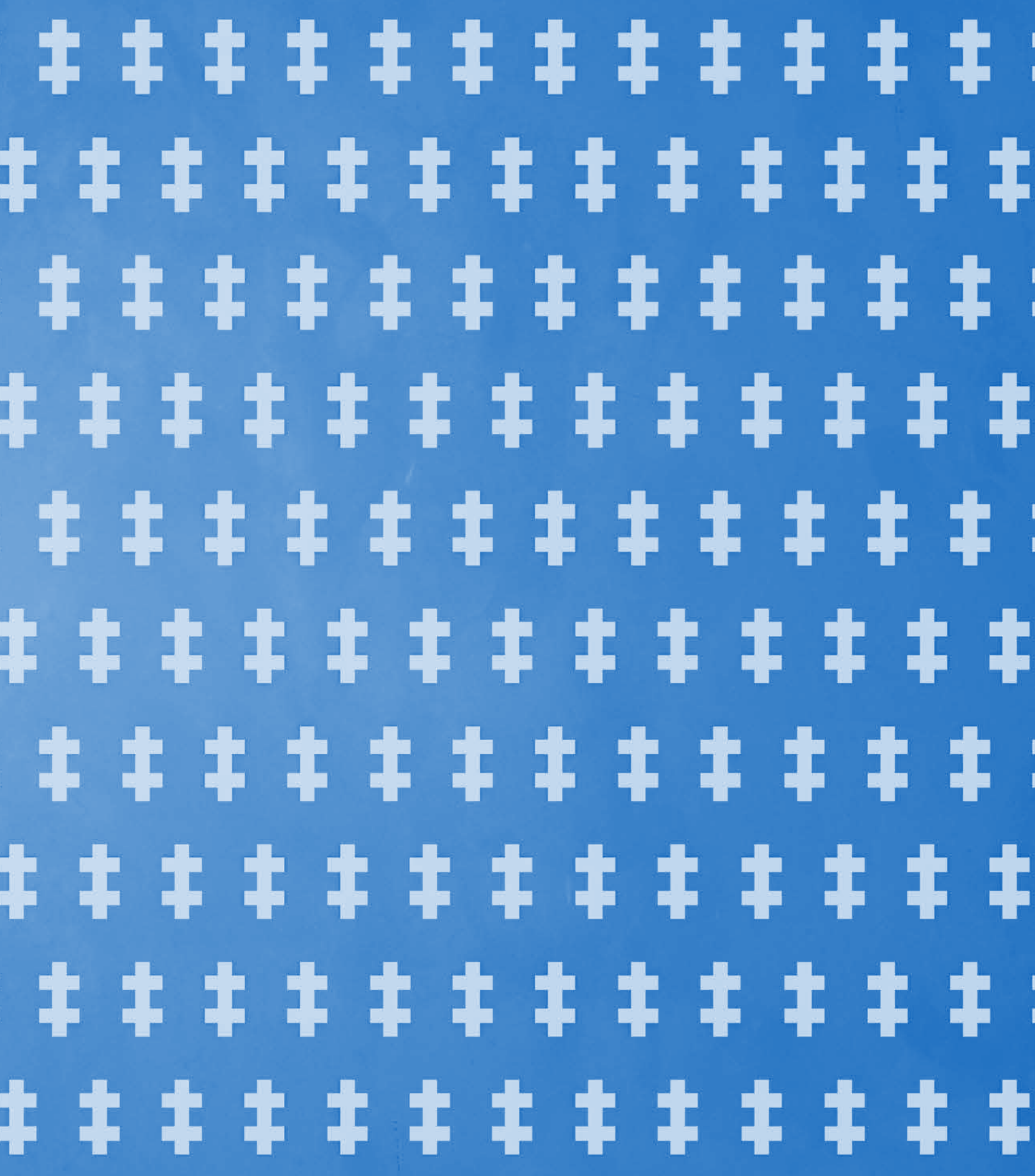

Tot hulp en troost

Het
Heiligen
Geest
Gasthuis in
Groningen

W BOOKS

Tot hulp en troost

Het
Heiligen
Geest
Gasthuis in
Groningen

IJnte Botke
Hidde Feenstra
Martin Hillenga
Paul Holthuis
Renée Nip
Sigrid van Woerkom

Redactie:
Martin Hillenga en Hilde Krips-van der Laan

7	Woord vooraf
9	Renée Nip Het Heiligen Geest Gasthuis in Groningen in de Middeleeuwen, ca. 1267-1594
48	Martin Hillenga Stenen achter de muur Bouwgeschiedenis tot 1600
57	Hidde Feenstra Stadsregenten, burgervoogden en stichtingsbestuurders
93	Paul Holthuis Samenleven in het Heiligen Geest Gasthuis, zeventiende en achttiende eeuw
120	Martin Hillenga ‘Als nyes gemaket’ Bouwgeschiedenis 1600-1800
131	Sigrid van Woerkom Van zorginstelling naar woongemeenschap De bewoners van het Heiligen Geest Gasthuis in de negentiende en twintigste eeuw
162	Ijnte Botke en Martin Hillenga ‘Een keurig tehuis, maar wel heel sober’ Bouwgeschiedenis 1800-2000
174	Bijlage I Voogdenlijst Heiligen Geest Gasthuis 1550-heden
176	Bijlage II Plattegrond van het Heiligen Geest Gasthuis
178	Met dank aan
179	Over de samenstellers
180	Noten
191	Illustratieverantwoording

Woord vooraf

Verheugd en met trots presenteert de voogdij *Tot hulp en troost*, de eerste eigenstandige publicatie van de imposante geschiedenis van het Heiligen Geest Gasthuis (Pelster Gasthuis). Als voogdij streven wij ernaar het Heiligen Geest Gasthuis als bijzonder historisch monument in het centrum van de stad Groningen zo goed mogelijk in stand te houden en tegelijkertijd beoogt zij met de hof een voor zijn bewoners aan de moderne tijd aangepaste leefomgeving te scheppen. Daarin past ook een boek over de eeuwenlange geschiedenis van het oudste gasthuis in de stad Groningen. Een historie die – dat ligt voor de hand – nauw met die van de stad is verweven.

In de 750 jaar sinds het ontstaan van het Heiligen Geest Gasthuis hebben zich natuurlijk vele veranderingen op diverse gebieden voorgedaan: de afname van de klerikale ten gunste van de seculiere invloed, de ontwikkeling in de bebouwing tot de huidige carrévorm, die door zijn ommuring zorgt voor een sfeer van oase van rust en het type bestuurder, beheerder en bewoner passend bij de geldende wet en regelgeving, die bepalend is voor de exploitatie van dit rijksmonument, dat eigendom is van een stichting.

Tot nu toe is er geen afzonderlijke monografie over de oudste zorginstel-

ling van de stad Groningen verschenen. Daarover kan men zich verbazen maar dit is wel begrijpelijk gezien de grote omvang en geringe toegankelijkheid van het archief van het Heiligen Geest Gasthuis in de Groninger Archieven. Mejuffrouw C. Bruining – in 1923 verantwoordelijk voor het inventariseren van het archief van het Heiligen Geest Gasthuis – vergeleek ooit de ontsluiting en bewerking van dit archief met ‘een soort van sprookjesboek’, waarin vrij weergegeven de moderne prins (onderzoeker) zijn Doornroosje (geschiedverhaal) pas kon wakker kussen na zich geduldig door een doornenhaag van nauwelijks leesbare handschriften, stapels rekeningen en aktenboeken en dergelijke te hebben geworsteld.

Dat dit nu is gelukt, is te danken aan de bereidwillige en grote inzet van de auteurs: dr. IJnte Botke, dr. Hidde Feenstra, drs. Martin Hillenga, dr. Paul Holthuis, dr. Renée Nip en Sigrid van Woerkom MA. Zonder hun expertise op uiteenlopend historisch gebied zou *Tot hulp en troost* in deze opzet niet tot stand zijn gekomen. De volgende vragen zijn daarbij richtinggevend geweest: wie waren betrokken bij het ontstaan en het functioneren van het Heiligen Geest Gasthuis, wie maakten er de dienst uit, wie waren de bewoners en hoe heeft het Heiligen Geest Gasthuis zich als gebouwencomplex in de loop der eeuwen ontwikkeld?

Behalve de auteurs hebben nog vele anderen hun medewerking verleend, waarmee zij het belang van het historisch onderzoek naar een van de monumentaalste instellingen van de stad Groningen wilden ondersteunen. De voogdij is hen daarvoor ook zeer erkentelijk. Zie daarvoor de rubriek met dank aan.

Met de totstandkoming van *Tot hulp en troost* is een langgekoesterde wens van de voogdij in vervulling gegaan die bijdraagt aan de verrijking van de stadsgeschiedenis van Groningen in het algemeen en aan die van het Heiligen Geest Gasthuis in het bijzonder.

Namens de voogdij,
Mr. Harald van Donselaar

Het Heiligen Geest Gasthuis in Groningen in de Middeleeuwen, ca. 1267-1594

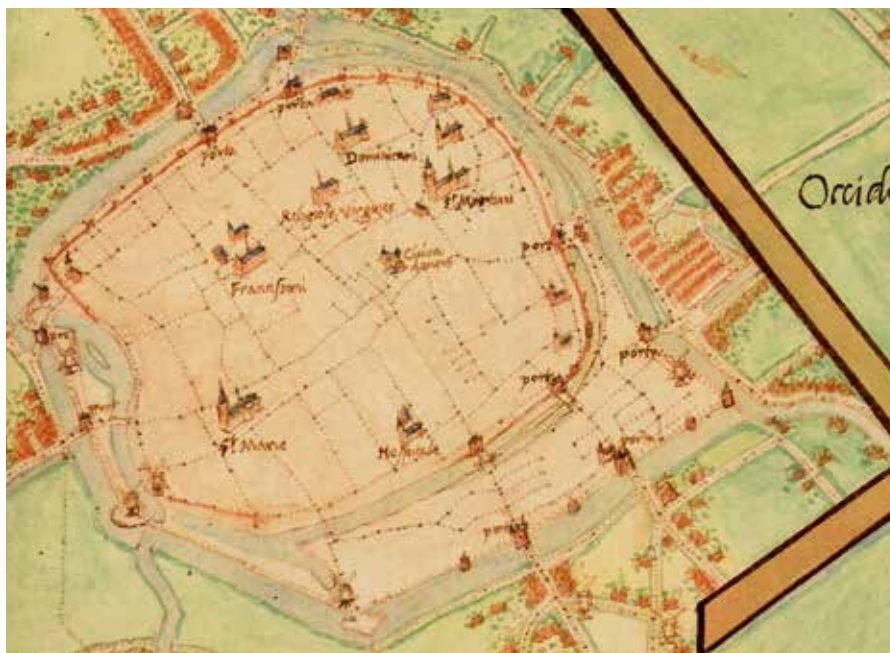
Gasthuizen als het Heiligen Geest Gasthuis in Groningen zijn stedelijke fenomenen, die hun ontstaan vonden in ontwikkelingen die zich in heel West-Europa voordeden. In een tijd van bevolkingsgroei en economische expansie maakten overal marktplaatsen zich los uit het omringende platteland en groeiden uit tot stedelijke gemeenschappen, waarin kooplieden de dienst uitmaakten. De inwoners veroverden, goedschiks of kwaadschiks, rechten en vrijheden op hun heer, waardoor zij erin slaagden om een eigen bestuurlijke en rechterlijke organisatie op te zetten. Op het stadsleven toegespitste voorzieningen kwamen van de grond, waaronder gasthuizen of hospitalen, zoals ze elders wel werden genoemd, voor de opvang

van passanten. Al spoedig boden zij ook onderdak aan arme, zieke en andere hulpbehoevende inwoners van de steden. Deze gasthuizen stonden aan de rand van de steden, bij de belangrijkste toegangswegen en, meestal, net binnen de stadsmuren. Zo ook het Heiligen Geest Gasthuis, dat voor het eerst in 1267 in de bronnen wordt vermeld. Wie door

de Herepoort de stad binnenkwam, zag na enkele passen links de brede afslag, nu de kleine Pelsterstraat, die recht naar het gasthuis voerde. Om de stichting en vroege geschiedenis van dit gasthuis te kunnen begrijpen, moeten we eerst de achtergrond schetsen waartegen de gebeurtenissen zich afspeelden.*

De Pelstergasthuiskerk, gezien vanuit de toegangspoort van het Heiligen Geest Gasthuis aan de Pelsterstraat. De kerk is het oudste bewaard gebleven gebouw van het complex.

'Carton' (inzetje) in de kaart van Jacob van Deventer, de oudst bekende stadsplattegrond van Groningen, getekend omstreeks 1565. Het Heiligen Geest Gasthuis, gelegen vlak achter de Herepoort, staat erop aangegeven als 'Hospitale'.

De contouren van de middeleeuwse Herepoort zijn sinds 1995 gemarkeerd in de bestrating van de Herestraat. De eerste poort dateerde waarschijnlijk uit de elfde eeuw en was opgetrokken uit tufsteen.

Het 'wijde' van de Herestraat is het brede deel van de straat waar troepen zich konden verzamelen voor een uitval door de Herepoort. Het witte huis links was in de Middeleeuwen het stadshuis ('refugium') van het klooster van Essen. Het werd afgebroken voor de bouw van café-restaurant De Faun. De Ansichtkaart dateert van omstreeks 1920.

hieruit ontstond, was een belangrijke handelsroute naar de kusten langs de Noordzee en de Oostzee. Dankzij deze strategisch ligging kon Groningen zich tot het centrum van de regio ontwikkelen. In Drenthe en de Ommelanden wist geen andere plaats eenzelfde allure te verwerven.

Een gracht met ophaalbruggen en een omwalling met poorten, die de Groningers naar believen konden openen en sluiten, brachten niet alleen bescherming, maar benadrukten nog eens het onderscheid tussen de stad en zijn omgeving. De Herepoort en Oosterpoort in de zuidelijke en de Boteringepoort en Ebbingepoort in de noordelijke muur gaven toegang. De achterliggende straten leidden naar het hart van de stad, de

Een stedelijke omgeving

Ons verhaal begint in een tijd waarin het, toen nog Drentse dorp Groningen, gelegen op het noordelijkste punt van de Hondsrug, zich door de opkomst van de markteconomie langzaam maar zeker tot een stad ontwikkelde. De Hondsrug is de heuvelrug die de zandgronden in Drenthe doorsnijdt en waarover de hoofdweg tussen het zuiden en het noordelijke kustgebied liep. De stad bood toegang tot de kleigrond van de landen die later de Groninger Ommelanden werden ge-

noemd. Groningen beschikte bovendien over een goede waterweg naar de Waddenzee. De stad lag namelijk tussen twee riviertjes, de Drentsche Aa in het westen, en de Hunze in het oosten, die even ten noorden van de stad samenvloeiden en in zee uitmondten. Het Reitdiep dat

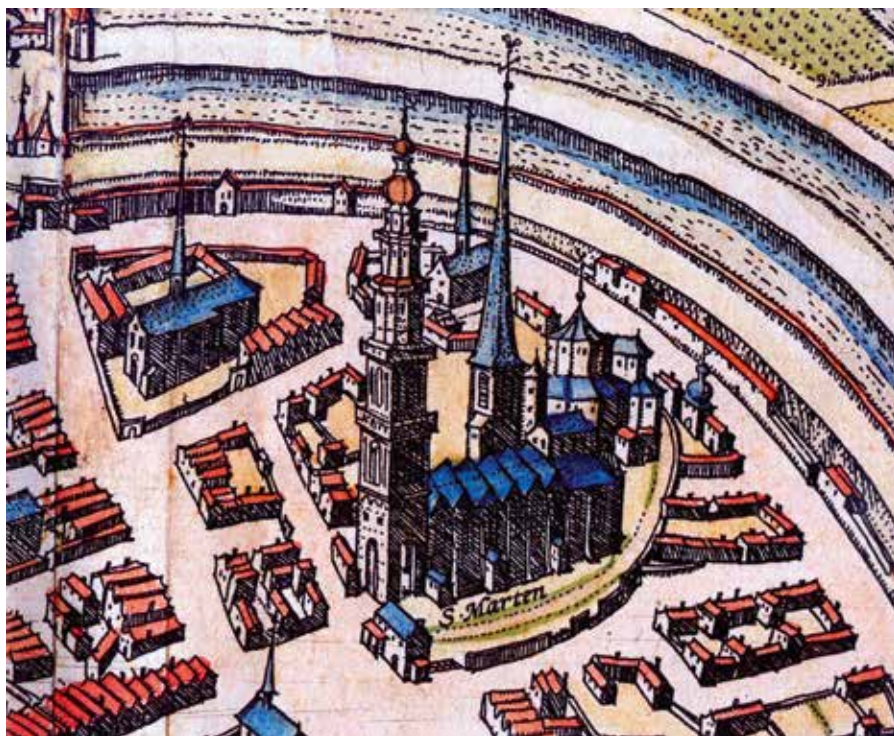
De straat die nu Kleine Pelsterstraat heet, en de Pelsterstraat verbindt met de Herestraat, stond lange tijd bekend als de 'Hillighen Geest Strate'. De oude naam is nog te lezen op een gevelsteen uit 1629 in het pand op nummer 6.

De hoek Herestraat-Kleine Pelsterstraat omstreeks 1925, met op de achtergrond het Heiligen Geest Gasthuis. Het hoekpand, waar lange tijd Hotel Baulig was gevestigd, is het geboortehuis van de bekende humanist Wessel Gansfort.

Onderaan: Fragment van de stadsplattegrond van Groningen van Georg Braun en Frans Hogenberg uit circa 1575, met op het Martinikerkhof de Martini- en Walburgkerk.

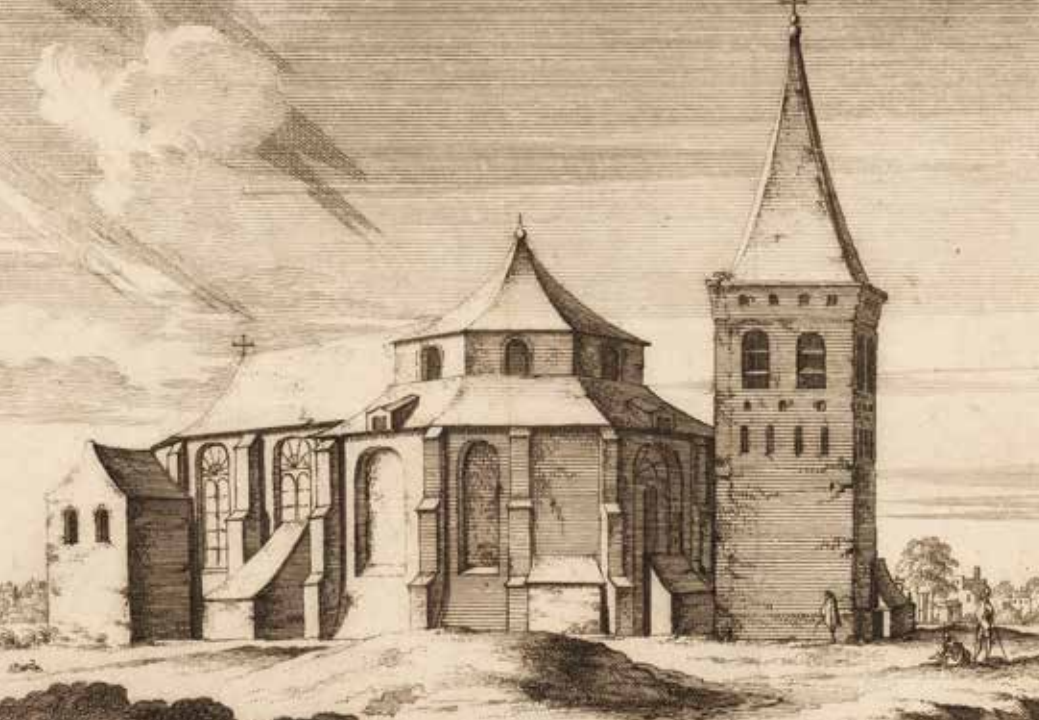

Het dertiende-eeuwse bronzen zegelstempel van de stad Groningen met de beeltenis van de Sint-Maartenskerk. Het randschrift luidt 'SIGILLUM CIVITATIS GRONIENSIS' ('zegel van de Groningse burgers').

Grote Markt, waar markt werd gehouden, rechtgesproken en politiek bedreven. Ten noordoosten daarvan stond de oudste parochiekerk van de stad, de Sint-Maartenskerk, de huidige Martinikerk. Westelijk van de Grote Markt was nog een groot plein, de huidige Vismarkt, dat uitliep op Der Aa-kerk. Deze van oorsprong aan Nicolaas, patroon van de kooplieden, en Maria, de moeder van Jezus, gewijde kapel werd voor het eerst in 1247 eveneens als parochiekerk aangeduid. Op de noordoostelijke hoek van het Martinikerkhof stond nog een kerk, de Sint-Walburgkerk. Dit was de kapel van de bisschop van Utrecht, die niet alleen het kerkelijke gezag in Groningen bezat, maar daar ook namens de Duitse koningen en keizers de landsheerlijke heerschappij uitoefende.

De oude machthebbers waren echter niet berekend op de veranderingen. Botsingen tussen de wereld van edelen en ridders en die van stedelingen waren het gevolg. Had altijd alles om eer en macht, ontleend aan krijgsverrichtingen gedraaid, nu eisten de kooplieden

De Sint Walburg op een gravure uit 1711. De kerk werd gebouwd tussen 1100 en 1112 en was het symbool van de Utrechtse bisschoppelijke macht in Groningen. In 1627 werd de Sint Walburg afgebroken. De weem (pastorie) van de kerk bestaat nog wel. Daarin is sinds 1933 het Kunstlievend Genootschap Pictura gevestigd (St. Walburgstraat 1).

vrije en veilige routes om van markt naar markt te kunnen reizen. Na veel strijd slaagden de Groningers erin om in 1251 de vertegenwoordiger van de bisschop, de prefect, uit de stad te verdrijven en de macht van hun landsheer in te perken. Zij kregen daarbij de hulp van Drenten en Ommelanders, die de voordelen zagen van een marktcentrum, dat niet gebonden was aan oude feudale verplichtingen. Uiteindelijk hield de prefect slechts een juridische functie over, die hij door een schout liet waarnemen. Inmiddels hadden de Groningers al een grote mate van zelfstandigheid ten toon gespreid. Vanaf 1245 behartigde een stadsbestuur de belangen van de inwoners en beschikte daarbij over een eigen stadszegel met de beeltenis van de Sint-Maartenskerk. In het begin van de veertiende eeuw kreeg het stadsbestuur vaste vorm en bestond sindsdien uit vier burgemeesters, die samen met de raad de burgers vertegenwoordigden.¹ Het werd door en uit de gegoede burgerij gekozen en jaarlijks voor de helft vernieuwd. De bestuurders werden bij

hun werkzaamheden ondersteund door andere burgerorganisaties.

In een aantal steden erkende en bevestigde de landsheer deze gang van zaken met het verlenen van een stadsrecht, maar in Groningen is dat niet het geval geweest. Toch deed de toenmalige bisschop van Utrecht, Hendrik van Vianden (1249-1267), dit verschillende malen en, eerder al, hadden de IJsselsteden Deventer en Zwolle van een van zijn voorgangers een stadsrecht ontvangen.² Waarschijnlijk hadden ze dit te danken aan hun militaire en financiële steun aan de bisschop bij zijn conflicten in het hoge noorden. In 1227, namelijk, hadden Groningers en Drenten bisschop Otto en zijn mannen in de slag bij Ane afgeslacht en was de toch al slechte verstandhouding met hun landsheer tot een absoluut dieptepunt gedaald.³ Voor de Groningers lag het verwerven van een privilege als het stadsrecht dus in die tijd niet voor de hand. Het zou tot de zestiende eeuw duren voor het tot een overeenkomst kwam waarbij de bisschop van Utrecht afstand deed van zijn wereldlijke macht.

Stedelijke armenzorg

Het verlenen van zorg aan armen en zieken gold als een christenplicht, een vorm van liefdadigheid die bovendien het zielenheil van de weldoeners ten goede kwam. Armoede en ziekte stonden in de Middeleeuwen geheel in het teken van het christelijke geloof. Ze werden beschouwd als een door God opgelegde beproeving of straf, waaraan alleen door Zijn genade een einde kon komen. Het was dus allereerst zaak voor de getroffen- en om hun relatie met Hem te verbeteren door boete te doen en om vergiffenis te bidden. Zielzorg stond dus voorop. Op

De monnik Caesarius van Heisterbach vermeldde de relik van Johannes de Doper in Groningen als eerste in zijn *Dialogus miraculorum*, geschreven rond 1220.

De relik van Johannes de Doper is sinds 1588 spoorloos, maar in Groningen herinneren nog verschillende zaken aan de voormalige aanwezigheid. De straat ten zuiden van de Martinikerk heet Sint-Jansstraat; de versieringen aan de Sint Jansbrug zijn ontleend aan een middeleeuwse stad-Groninger munt met de beeltenis van Johannes, de Sint Jansgulden.

het platteland vingen vanouds de kloosters arme en zieke reizigers op die, ver van huis, niet op familie of een ander sociaal netwerk konden terugvallen. Ook deelden kloosterlingen zo nodig voedsel uit, terwijl de dorpspastoors toezagen op het verstrekken van aalmoezen aan de armlastigen binnen hun parochies.⁴ In de steden waren het aanvankelijk eveneens de parochiepriesters en aanwezige religieuze gemeenschappen die zich om de armen bekommerden. De bestaande regelingen bleken echter al gauw ontoereikend. In eerste instantie namen de inwoners de armenzorg zelf, individueel of in groepsverband, voor hun rekening, evenals andere zaken van algemeen belang die op den duur tot de taken van het stadsbestuur gingen behoren.

De markten in Groningen trokken vanzelfsprekend veel volk van allerlei slag, maar ook om andere redenen vonden reizigers hun weg naar de stad. Pelgrims kwamen naar de Sint-Maartenskerk, waar een kostbaar relikwie werd bewaard dat wonderkracht werd toegedacht. Het ging om een arm van Johannes de Doper die de burgers omstreeks 1190 in bezit hadden gekregen. Gevat in een verguld zilveren en met kostbare stenen versierde houder

Drie pelgrims op een gravure van Lucas van Leyden, circa 1506-1510. Zowel de man als de vrouw dragen een Jakobsschelp op hun hoofdbedekking, hoogstwaarschijnlijk het teken van een bedevaart naar Santiago de Compostella.

Een goede indruk van de bestemmingen van bedevaartgangers geven de insignes die ze aanschafte als het doel van de pelgrimage was bereikt, als religieus 'souvenir'. Bij opgravingen in de Groninger binnenstad zijn er de afgelopen decennia talrijke exemplaren gevonden. De afgebeelde insignes zijn afkomstig uit (met tussen haken de vindplaats in Groningen): Santiago de Compostella (Singelstraat), Aken (Waagstraat), een onbekende plaats (terrein Rode Weeshuis) en Maastricht (Vismarkt).

in de vorm van een arm werd deze op een altaar in de kerk tentoongesteld. Talloze zieken zouden hier genezing hebben gezocht en gevonden.⁵ Niet al

deze reizigers konden zich een plaats in een herberg veroorloven en zij konden terecht in het Heiligen Geest Gasthuis dat speciaal hiervoor was gesticht.

Stedelijke vroomheid

Voor het beheer van het Heiligen Geest Gasthuis had zich een religieuze broederschap binnen het gasthuis gevestigd. Dit was een van de vele nieuwe religieuze gemeenschappen in de stad, die zich naast de parochiekerken met zielzorg en liefdadigheid bezighielden. Geloofsbeleving was in de Middeleeuwen nauw verweven met het dagelijkse leven en kreeg in de steden nieuwe uitingsvormen. Anders dan de religieuze gemeenschappen op het platteland, kozen de stedelijke niet voor het traditionele kloosterleven, waar kloosterlingen samenleefden, in afzondering van de wereld. Daar bleven monniken en nonnen hun hele leven binnen de muren van het klooster waarin zij waren ingetreden en de geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid hadden afgelegd in handen van de abt of abdis. De vroegste stichtingen in de Ommelanden dateerden pas uit het einde van de twaalfde

Zandstenen beeldje van Jacobus de Meerdere, eind veertiende eeuw. Jacobus is afgebeeld als een terugkerende pelgrim, met op zijn hoed de Sint Jacobsschelp. Het ornament werd gevonden op de plek van de Sint Walburgskerk.

Het klooster van de franciscanen of minderbroeders was gevestigd op de hoek Oude Kijk in 't Jatstraat-Broerstraat; die laatste ontleent daaraan ook haar naam. De kloosterkerk en -gebouwen staan afgebeeld op de stadplattegrond van Egbert Hauboits uit circa 1643. Ze waren toentertijd in gebruik bij de in 1614 gestichte universiteit.

De Broerkerk omstreeks 1888. In 1895 maakte het gebouw plaats voor de neogotische Sint-Martinuskerk. Dat laatste gebouw werd in 1982 weer afgebroken. Tegenwoordig staat hier de Universiteitsbibliotheek.

eeuw en bestonden dus nog niet zo lang toen het Heiligen Geest Gasthuis werd gesticht. Al deze kloosters onderhielden banden met de stad Groningen en tot in de late Middeleeuwen vond de stedelijke elite daar onderdak. Daarnaast verzeen in de stad nieuwe religieuze gemeenschappen, die er juist naar streefden om midden in de wereld met woord en daad Gods wil uit te voeren.

Kenmerkend voor de steden was de aanwezigheid van bedelmonniken.⁶ Aanvankelijk trokken deze broeders in navolging van de heilige Franciscus van Assisi (†1226) bedelend en prekend rond, maar al spoedig vormden zij onder druk van de kerk kloostergemeenschappen binnen de stadsmuren. De franciscanen en dominicanen waren het wijdst verbreid en werden elk als een nieuwe orde binnen de kerkelijke structuren opgenomen. In die tijd waren bovendien in alle steden mannen en

vrouwen te vinden die individueel of aaneengesloten in groepjes een aan God gewijd leven leidden als leken, dat wil zeggen buiten de kloostermuren en zonder kloostergeloften af te leggen. Onder hen waren de zogenoemde beginnen. Zij voorzagen in hun levensonderhoud door het verrichten van handenarbeid en door onderwijs in de catechismus te geven. Daarnaast wijdden zij zich aan de werken van barmhartigheid, zoals het verzorgen van zieken en ouderen, het afleggen van overledenen en het bezoeken van gevangenen.⁷ De kerk streefde ernaar het toezicht op deze religieuze leken te behouden door ze ertoe te brengen om zich binnen de bestaande kerkelijke structuren te voegen. Deze nieuwe religieuze gemeenschappen waren ook in Groningen te vinden, waar zij hun aandeel in de zorg voor het geestelijk en lichamelijk welzijn van de inwoners hadden. De franciscanen of minderbroe-

ders streken kort voor het midden van de dertiende eeuw neer aan de zuidzijde van de Broerstraat in Groningen, waar ze al in 1253 over een stenen kerk en klooster en een kerkhof beschikten. Volgens een zestiende-eeuwse geschiedschrijver van de Orde was het klooster in Groningen op initiatief en kosten van de stedelijke gemeenschap gebouwd.⁸ Was dit misschien een poging van de stad om de macht van de bisschop te beknotten? Immers, de bedelorden waren exempt, dat wil zeggen niet aan het kerkelijke gezag van de bisschop onderworpen, maar rechtstreeks aan dat van de paus. Ruim een halve eeuw later volgden de dominicanen of jacobijnen. Hun stichting kwam voort uit een schenking in 1308 van de toenmalige prefect Ludolf aan de prior van het dominicanenklooster in Winsum, dat eind dertiende eeuw was gesticht.⁹ De prior was een verwant van de prefect en hij kreeg een steenhuis

Het gebouw van het (voormalige) dominicanerklooster aan de Hofstraat in Groningen. Toen A.J. van Prooyen in 1858 deze aquarel maakte, was in het complex het Groene Weeshuis gevestigd. Het gebouw werd nog datzelfde jaar gesloopt.

met toebehoren aan de Oude Ebbingestraat, waar een nieuwe gemeenschap werd gevestigd.

In de schaduw van het minderbroederklooster vestigden zich begijnen. In de late dertiende eeuw vormden twee huizen aan de noordzijde van het minderbroederklooster, op de plaats van het huidige Academiegebouw, elk een onderkomen voor een groep begijnen: het Vrouw Menolda Convent (1276) en het Vrouw Sywen Convent (1284). 'Convent' was een algemene benaming voor, enerzijds een religieuze gemeenschap, zowel van kloosterlingen als vrome lekenbroeders en -zusters, en anderzijds de gebouwen waarin deze waren ge-

vestigd. Waarschijnlijk waren al eerder zulke vrome vrouwen actief in de stad, echter zonder sporen na te laten. Uit de veertiende eeuw zijn bovendien vestigingen bekend ten westen van de Oude Kijk in 't Jatstraat, het huidige Harmonieterrein, en aan de noordzijde van de Rode Weeshuisstraat. Het stadsbestuur legde de zusters al snel een regel op, maar zij namen op den duur de regel aan van de Derde Orde van Franciscus. Deze regel had in 1289 pauselijke goedkeuring verkregen en was speciaal bedoeld voor leken.¹⁰ In de vijftiende eeuw vonden opnieuw enkele vrome stichtingen plaats. De meeste bestaande zuster gemeenschappen waren intussen onder

druk van de kerkelijke overheid tot een besloten kloosterleven overgegaan.

De eerste stedelijke gasthuizen

Hoewel elk gasthuis zijn eigen geschiedenis had, kenden de twaalfde- en dertiende-eeuwse stedelijke stichtingen in grote lijnen eenzelfde ontwikkeling. De oudste gasthuizen kwamen voort uit particuliere initiatieven, zowel van leken als geestelijken. Voor het beheer en de zorg werden broederschappen gevormd, die uit lekenbroeders en/of -zusters bestonden en door een priester werden geleid.¹¹ Aanvankelijk waren dit religieuze gemeenschappen die binnen de instelling leefden en een regel

volgden. Bij latere stichtingen ging het meestal om lekenbroederschappen die van buitenaf de voor het functioneren van het gasthuis nodige maatregelen troffen.¹² De gasthuizen verwierven verschillende privileges, zowel van de kerkelijke als wereldlijke overheid. De juridische status van een gasthuis was niet altijd duidelijk en stond nogal eens ter discussie. Ging het om een kerkelijke instelling die onder het canonieke of kerkelijke recht viel, of betrof het een wereldlijke instelling die aan het stads- of landrecht onderhevig was?¹³

Het oudst bekende gasthuis in het gebied van het middeleeuwse bisdom Utrecht is het Onze-Lieve-Vrouwen-gasthuis in Emelisse (1230), een in het begin van de zestiende eeuw verdrongen handelsplaats op Noord-Beveland.¹⁴ De

stichtingsdatum en de stichters blijven onbekend en dat is voor vrijwel alle dertiende-eeuwse stichtingen het geval. Veel stedelijke gasthuizen werden aan de Heilige Geest gewijd. De eerste vermelding van een aan de Heilige-Geest gewijd gasthuis in Nederland was in 1264. Het betrof een door de graaf van Holland gesteunde stichting uit 1251 van het premonstratenzer nonnenklooster Koningsveld in Delft. De vroegste berichten over zelfstandige, niet aan een klooster verbonden Heilige-Geestgasthuizen stammen uit 1267. Naast Groningen betrof dat Deventer. In deze steden waren beide huizen bovendien het eerste gasthuis. De eerste gasthuizen in Zwolle en Kampen, genoemd in respectievelijk 1306 en 1310, waren eveneens Heilige-Geestgasthuizen. In de loop van de veertiende eeuw werden nog zeker een tiental elders in Nederland vermeld.¹⁵

De Heilige-Geestgasthuizen zijn dikwijls in verband gebracht met de Orde van de Heilige Geest. Paus Innocentius III (1198-1216) had deze orde in het leven geroepen door een aantal gemeenschappen van hospitaalbroeders samen te voegen. Het Heilige-Geesthospitaal in Rome, Santo Spirito in Sassia, werd het moederhuis van de orde, die zich vooral in Italië en Frankrijk snel verbreidde. In Duitsland waren alleen in het zuiden en westen enkele vestigingen te vinden.¹⁶ Het idee voor een religieuze orde met als centrale doelstelling zorg voor arme en zieke vreemdelingen, was wellicht geïnspireerd door orden als de johannieters, de Duitse Orde en de tempeliers. Deze religieuze ridderorden waren na de eerste kruistocht in het Midden-Oosten opgericht ter verzorging en bescherming van kruisvaarders en pelgrims. Evenals de bedelorden stonden al deze nieuwe

orden onder het directe gezag van de paus. Voor Noordwest-Europa geldt dat niet altijd is vast te stellen of er een connectie tussen deze gasthuizen en de Orde van de Heilige Geest bestond. Dikwijls ontbreken de bronnen om het ontstaan en de status van die gasthuizen te kunnen achterhalen. Daarnaast was de verscheidenheid onder deze gasthuizen erg groot. Als er sprake was van een relatie met deze orde, was die bovendien niet altijd even sterk.¹⁷

Het is verleidelijk om de oorsprong van de Groninger broederschap die het Heiligen Geest Gasthuis runde, in de Orde van de Heilige Geest te zoeken. Niets wijst evenwel op connecties van het gasthuis met de Orde. Er zijn geen schriftelijke getuigenissen van enig contact tussen beide overgeleverd. Bovendien komt Groningen in de ledenlijsten van deze orde niet voor. Het daarin genoemde Cruning(en) in Germania verwijst namelijk naar het Duitse Markgröningen in Württemberg dat ook wel Gronningen werd genoemd. Het Heilige-Geestgasthuis in Amersfoort is het enige Nederlandse dat, overigens pas in de vijftiende eeuw, als volwaardig lid werd beschouwd.¹⁸ De conclusie moet zijn dat de vernoeming naar de Heilige Geest niet noodzakelijkerwijs betekent dat het gasthuis tot de orde van die naam behoorde. De middeleeuwse gelovigen meenden dat het de Heilige Geest was die in de harten van de mensen goddelijke liefde bracht en hen aanzette tot barmhartigheid. Deze werd daarom dikwijls met armenzorg in verband gebracht. We kennen bijvoorbeeld ook Heilige-Geestmeesters en Heilige-Geesttafels, die in veel steden een functie vervulden in de parochiale armenzorg.¹⁹

Het hospitaal Santo Spirito in Sassia in Rome, met op de achtergrond de Sint-Pieter. Een band tussen dit oudste hospitaal van de Orde van de Heilige Geest en het Groninger gasthuis is niet aantoonbaar. Foto Michael Day / Creative Commons.

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m. Het Heiligen Geest Gasthuis

Redactie

Martin Hillenga, Hilde Krips-van der Laan

Auteurs

Ijnte Botke, Hidde Feenstra, Martin Hillenga, Paul Holthuis, Renée Nip, Sigrid van Woerkom

Vormgeving

Richard Bos

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door bijdragen van:

Fonds ten behoeve van de Landbouw in de provincie Groningen
Huis van de Groninger Cultuur
Nut Departement Groningen-Haren
Stichting Geertruida Gerharda Bolhuis
Stichting Groenman
Stichting J.B. Scholtenfonds

GGB BOLHUISFONDS

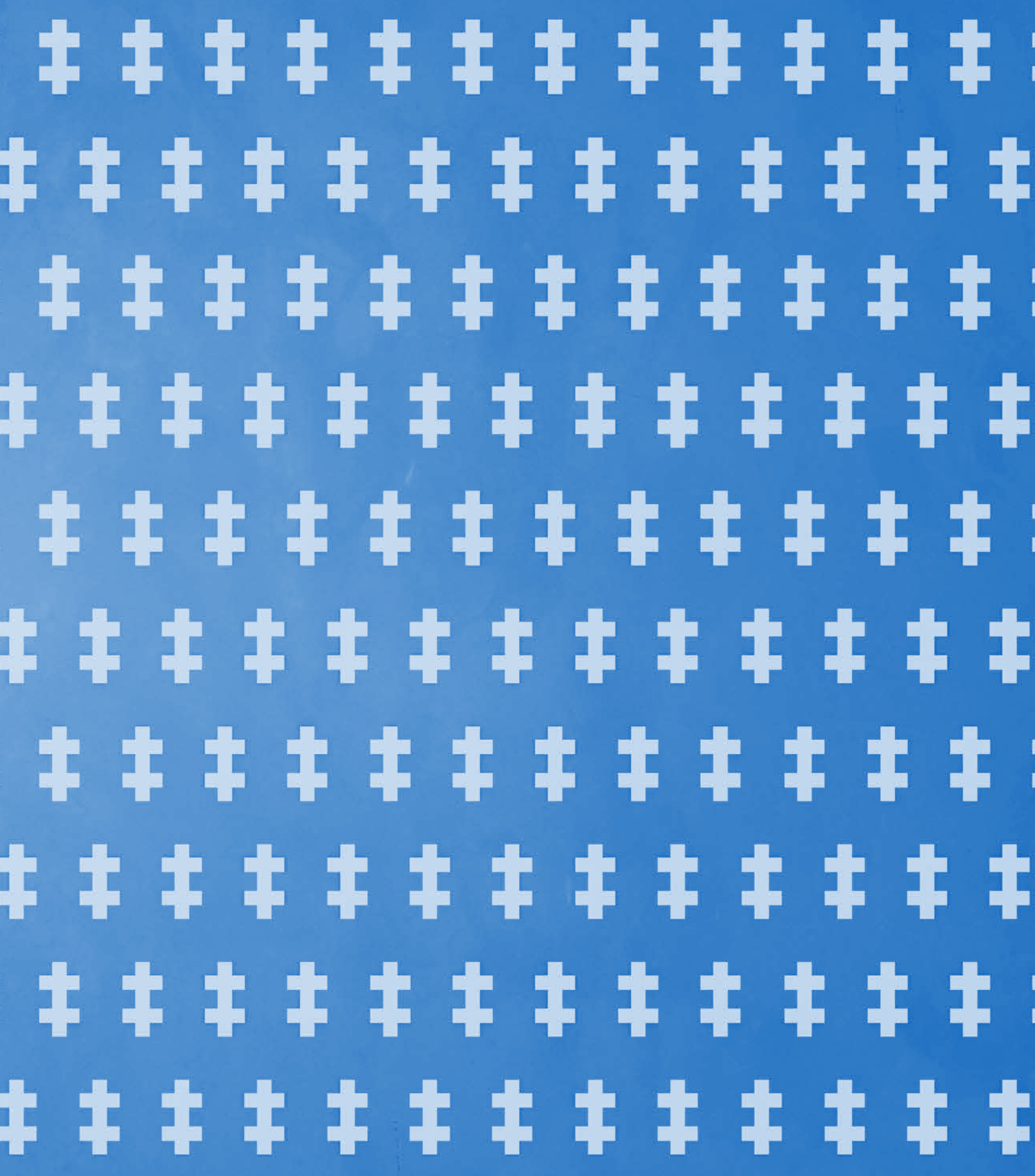
© 2016 WBOOKS / Het Heiligen Geest Gasthuis

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

ISBN 978 94 625 8165 4
NUR 693

W BOOKS

Het Heiligen Geest Gasthuis – ook wel Pelstergasthuis – is een oase van rust in de Groninger binnenstad. Regelmatig waagt een nieuwsgierige toerist zich door één van de poorten om vervolgens te stuiten op een haast dorpse idylle.

Juist aan die passerende reizigers dankt het gasthuis zijn bestaan. Wie in de middeleeuwen door de Herepoort de stad binnenkwam, zag meteen de brede afslag die recht naar het gasthuis voerde. Vooral pelgrims die Groningen aandeden op bedevaart naar het relik van Johannes de Doper in de Sint-Maartenskerk zullen er onderdak en verpleging gevonden hebben. Een eerste vermelding dateert uit 1267.

De functie van het gasthuis veranderde in de loop der eeuwen. Pelgrims maakten plaats voor proveniers ('kostkopers') en later weer voor ouden van dagen. Tegenwoordig woont er een mengeling van jonge en oudere Stadjsers.

Het Heiligen Geest Gasthuis is een 'wereld in het klein'. De microkosmos achter de poort vertelt niet alleen een gevarieerd verhaal van Groningen, maar ook hoe opvattingen over leven en dood, en alles daartussen en daarna, in de loop van 749 jaar veranderden.

